

THE THREE STAGES OF IRAN'S CHILDREN'S LITERATURE

KAVOOS HASSANLI*

ABSTRACT

Persian literature has a brilliant record. However, in the old Persian poetry, children's and young adult poetry has no significant status. In fact, there is not much which can be attributed to children and young adults from the old Persian poetry. Likewise, in other countries children's literature does not have a long history and is commonly regarded to have emerged around 17th century.

Among Iran's literature, books such as Qaboos Nameh written by Qaboos Ebn Voshmgir for his son Gilan Shah, some of the stories of Kelile and Dimne, some of the Nizami's poetry, and Mouse and Cat by Ubayd Zakani can be counted as some of the early instances of children's literature. However, no writer or poet is introduced particularly as a children's writer or poet.

During the constitutional era, under the influence of European literature, there have been poets in Iran such as Iraj Mirza, Eshqi, and Bahar who have released poetry in line with children's and young adults' interests and perhaps it is Iraj Mirza who has had the greatest concern in his works. Actually, children's and young adult poetry has been increasingly growing ever since the emergence of new schools, the popularization of literacy, the advent of printing press, new educational methods and novel psychological knowledge, and contact with Europe.

Literary devices are considered as an artistic feature of poem. This research has aimed to investigate the literary devices present in the children's and young adult poetry of Iran. It studies seventy collections of poems of thirteen Iranian poets all of whom have been categorized in three stages and have been studied based on their literary devices. The results indicate that the presence of literary devices in the children's poetry of Iran has had an upward trend.

Key Words: Children's and Young Adult Poetry, Literary Devices, Contemporary Poetry

دوره‌های سه‌گانه شعر کودک ایران

کاووس حسن‌لی (دانشگاه شیراز/دانشگاه استانبول)

چکیده

ادبیات فارسی پیشینه‌ای درخشان دارد؛ اما در شعر گذشته‌ی فارسی، شعر کودک و نوجوان جایگاه مهمی ندارد. و آن چه را که از سروده‌های گذشته‌ی فارسی، بتوان به کودک و نوجوان نسبت داد، بسیار اندک است. البته ادبیات کودکان در کشورهای دیگر هم سابقه‌ای چندان طولانی ندارد و از حدود سده‌ی ۱۷ میلادی عقب‌تر نمی‌رود.

در ادبیات ایران، کتاب‌هایی چون قابوس‌نامه که قابوس بن وشمگیر برای پسرش گیلان شاه نوشته یا برخی از حکایت‌های کللیله و دمنه، برخی از سروده‌های نظامی (ای چارده ساله قره‌العین...)، موش و گریبه‌ی عبید زاکانی و مانند این‌ها می‌توانند به عنوان نمونه‌هایی از پیشینه‌ی ادبیات کودکان به شمار آیند. اما این آثار و مانند آن‌ها هیچ نویسنده یا شاعری را به عنوان نویسنده و شاعر کودک معرفی نمی‌کنند.

* Prof. Dr., Shiraz University.

در دوره‌ی مشروطه، تحت تأثیر ادبیات اروپا، در ایران هم به ادبیات کودک و نوجوان توجهی شده و کسانی مثل ایرج میرزا، عشقی، بهار و مانند آن‌ها سروده‌هایی را مطابق میل کودکان و نوجوانان آفرینند. و شاید ایرج میرزا، بیشتر از دیگران این توجه را در آثارش نشان داد. با پیدا شدن مدارس جدید، عمومی شدن سواد، ایجاد صنعت چاپ، فراگیر شدن آموزش‌های نو، ارتباط با اروپا، گسترش دانش‌های تازه‌ی روان‌شناسی و مانند این‌ها، شعر کودک و نوجوان نیز از فراموشی به درآمد و روزبه‌روز گسترده‌تر و هنری‌تر شد.

صورت‌های خیال یکی از جنبه‌های هنری شعر است. این تحقیق به منظور بازشناسی دقیق‌تر چند و چون این عنصر ادبی در شعر کودک و نوجوان ایران صورت گرفته است. در این مقاله حدود هفتاد مجموعه شعر (متعلق به حوزه‌ی شعر کودک و نوجوان) از سیزده شاعر ایرانی، در سه دوره دسته‌بندی و از نظر عنصر خیال بررسی شده است. نتیجه نشان می‌دهد که در مجموع، این عنصر شاعرانه در شعر کودک و نوجوان ایران از دیدگاه هنری سیری صعودی داشته است.

کلیدواژه:

شعر کودک و نوجوان، صور خیال، شعر معاصر ایران

در فرهنگ و ادب گذشته‌ی جهان، «ادبیات کودکان» در سنجش با «ادبیات رسمی» نه پیشینه‌ای دارد که دور و دراز باشد و نه جایگاهی که چشمگیر بنماید. اما با این همه، در کشورهای غربی بسیار زودتر از ایران به ادبیات ویژه‌ی کودکان پرداخته شد و آثار مهمی پدید آمد.

۱. درآمد

در شعر پرافتخار گذشته‌ی فارسی، شعر کودک و نوجوان جایگاه مهمی ندارد. انگار در يك توافق «نانوشته‌ی» دسته جمعی کودکان در شعر گذشته‌ی ایران به فراموشی سپرده شده‌اند و آن چه را که از سروده‌های گذشته‌ی فارسی، بتوان به کودک و نوجوان نسبت داد، بسیار اندک است. شعر گذشته‌ی ایران بیشتر با گروه اندک باسواد و فاخر و دربارها پیوستگی داشت.

شعر کودک «در ایران پیش از آن که از دیوان شاعران رسمی سر برآورد، از دل ترانه‌های عامیانه برخاسته است» (محمدی و قایینی، ۱۳۸۰، ج ۴، ص ۵۳۳) در دوره‌ی بیداری با نگاه‌های تازه‌ای که در حوزه‌های مختلف فرهنگ و ادبیات ایران پدید آمد، شعر فارسی نیز پذیرای تغییرات تازه شد و بیش از پیش، مخاطبان رسمی خود را که در دربارها و خانقاه‌ها بودند رها کرد و به کوچه و بازار پانهاد. از این دوره، آرام آرام، نشانه‌هایی از درنگ در ادبیات کودک و توجه به شعر کودک دیده می‌شود.

با پیدا شدن مدارس جدید، عمومی شدن سواد، ایجاد صنعت چاپ، فراگیر شدن آموزش‌های نو، ارتباط با اروپا، گسترش دانش‌های تازه‌ی روان‌شناسی و مانند این‌ها، شعر کودک و نوجوان نیز از فراموشی به درآمد و چونان ضرورتی ناگزیر بدان پرداخته شد:

۲. دوره‌های سه گانه‌ی شعر کودک

۱،۲. دوره‌ی نخست (دوره‌ی تشکیل)

اگر چه پیش از جبار باغچه‌بان (۱۲۶۴-۱۳۴۵ ش) کسانی همچون ایرج میرزا، محمدتقی بهار، نیما یوشیج، یحیی دولت آبادی و ... شعرهای مستقلی برای کودکان گفته‌اند، اما میرزا جبار عسکرزاده (جبار باغچه‌بان) را «به دلیل تداوم کارش و پیوستگی کار و زندگی‌اش» که بلندترین و پرثمرترین شعرها بود- به حق می‌توان نخستین شاعر کودکان ایرانی دانست» (طاهباز، ۱۳۵۸، ص ۱۰۶)

باغچه‌بان، نخستین کسی است که به گونه‌ای پی‌گیر و پربار زندگی خود را وقف آموزش کودکان کرد و شیوه‌های جدید آموزش را در کودکان‌های خود پایهریزی نمود. او با بهره‌گیری از

عنصر وزن و موسیقی آموزه‌های مورد نظر خود را به قالب نظم درمی‌آورد و با آهنگ کودکانه برای بچه‌ها می‌خواند و آن‌ها تکرار می‌کردند اما همین نگاه آموزشی به شعر کودک باعث می‌شد که سروده‌های او تنها نظم‌هایی ساده و موزون باشند و از دیدگاه زیبایی‌شناسی سروده‌هایی کم‌مایه به شمار آیند و گاهی نیز از صمیمیت کودکانه فاصله بگیرند:

ببـلـل نـکـن از مـن فـرر
تـا بـشـنـود آموـزگـار
بـه نـزـد مـن تـشـرـیـف بـیـار
دـرس تـو را دـرس مـرا

«ببلی»

یکی دیگر از پیشگامان شعر کودک عباس یمینی شریف (۱۲۹۸-۱۳۶۸) است. که سروده‌های او از دیدگاه زبانی و ادبی همانند شعرهای باغچه‌بان است.

باغچه‌بان و یمینی شریف را می‌توان نمایندگان اصلی دوره‌ی اول شعر کودک به شمار آورد. دوره‌ای که در شعر کودک بیشتر از هر چیز به مفهوم آموزشی و تربیتی آن توجه می‌شود. به زبانی دیگر، شعر وسیله‌ای است برای آموزش برخی از مفاهیم؛ با این تفاوت که رویکرد باغچه‌بان بیشتر به آموزش زبان و برخی نکات علمی متمرکز است و یمینی شریف به آموزش مفاهیم اخلاقی و مسائل زندگی توجه بیشتری نشان می‌دهد.

تصویرهای خیال در این دوره بسیار ساده و بویژه در شعر یمینی شریف اغلب تکراری‌اند و سهم «تشخیص» از گونه‌های دیگر خیال بیشتر است. شاعر این دوره به سخن گفتن از زبان پدیده‌های طبیعی یا گفت و گوی با آن‌ها علاقه دارد و بسیار کم اتفاق می‌افتد که استعاره و تشبیه‌های این دوره از حوزه‌ی محسوسات بیرون بروند. باغچه‌بان بیشتر با پدیده‌های طبیعی و بویژه جانوران گفت و گو می‌کند و آن‌ها را مورد خطاب قرار می‌دهد، درحالی‌که یمینی شریف بیشتر از زبان آن‌ها سخن می‌گوید:

جـوجـه جـوجـه طـلایـی
تـخـم خـود را شـکـسـتی
نـوکـت سـرخ و حـنـایـی
چـگـونـه بـیـرون جـسـتی

(باغچه‌بان: «مرغک خانگی»)

کـلاغـ کـ قـارـقـار
مـا چـشـمـمـون بـه رـاهـه
ای مـرغـ ک هـوش بـیـار
یـک خـبـر خـوش بـیـار

(باغچه‌بان: «کلاغ خوش خیر»)

مـن پـشـهـام و ز و ز
خـودم را شـب لـوس مـی‌کنم
یـک نـیش درام گـز گـز گـز
رـوی تـو را بـوس مـی‌کنم

(یمینی شریف: «پشه»)

قـدقـد قـدقـد قـدقـد
ایـن تـخـم را مـن کـرده‌ام
اـحمـد بـیـا اـحمـد بـیـا
ایـن را خـودم پـرورده‌ام

(یمینی شریف: «مرغ خانه»)

شعر «کتاب» در مجموعه‌ی «آواز فرشتگان» از سروده‌های زیبای یمینی شریف است که به دلیل راه یافتن به کتاب‌های درسی، به شایستگی در ذهن و زبان مردم ایران جاری شده است. در این شعر یمینی شریف از زبان کتاب سخن می‌گوید:

مَن یَـمَـر مَـهـر بَـمَـنِـم دَـنَـا و خَـوِش بَـیـمَـنِـم
گَـوِیـم سَـخـن فـرَـا وِـا وِـا بَـا اَن کَـه بَـیـز بَـمَـنِـم ...

(کتاب)

در کتاب «آواز فرشتگان» سروده‌هایی از زبان قطار، خروس، گاو، سگ، مورچه و ... دیده می‌شود که هر کدام از آن‌ها با شمردن ویژگی‌هایی، به معرفی خود می‌پردازند.

برای آن که بتوان سهم گونه‌های خیال را در شعر دوره‌ی اول مشخص کرد ۱۳۲ سروده از ۸ مجموعه شعر باغچه‌بان و یمینی شریف بررسی شده است* که نتیجه‌ی کوتاه آن در جدول زیر گزارش می‌شود:

چهار کتاب شعر از باغچه‌بان: «شب به سر رسید»، «کبوتر من کبوتر من»، «جوجه‌ی من»، «من هم در دنیا آرزو دارم»

چهار کتاب شعر از یمینی شریف: «آواز فرشتگان»، «آوای نوگلان»، «قصه‌های شیرین»، «فرفری به آسمان می‌رود».

فراوانی صورت‌های خیال						تعداد سروده	نام شاعر
تشخیص	تشبیه	استعاره غیر تشخیص	کنایه	مجاز	حس آمیزی		
۲۱	۱۰	۱	-	۲	-	۲۴	جبار باغچه‌بان
۹۲	۷۷	۷	۲۱	۷	۸	۱۰۸	عباس یمینی شریف
۱۱۳	۸۷	۸	۲۱	۹	۸	۱۳۲	جمع

۲.۲. دوره‌ی دوم (دوره‌ی تکوین)

پس از باغچه‌بان و یمینی شریف، شعر کودک و نوجوان با ظهور دو شاعر ارجمند دیگر؛ یعنی: پروین دولت آبادی و محمود کیانوش وارد مرحله‌ی دیگر می‌شود. اگر دوره‌ی نخست دوره‌ی تشخیص گرایان ساده‌ی آموزشی بود، این دوره، دوره‌ی تشبیه‌گرایی‌های شاعرانه است.

کیانوش که اشعار کودکی‌های پیش از خود (دوره‌ی اول) را با نگاهی انتقادی می‌نگریست درباره‌ی آن‌ها آشکارا گفته است:

^۱ آمار استفاده شده در جدول‌های این مقاله از رساله‌ی کارشناسی ارشد آقای علی ارمغان برگرفته شده که در سال ۱۳۸۲ در دانشگاه شیراز به راهنمایی این‌جانب انجام گرفته است.

«این شعرها، از بهترین آن‌ها گرفته تا بدترین آن‌ها، شعر کودک نیست؛ تا بتواند در ساختن شعر برای کودکان مرا راهبر شود» (کیانوش، ۱۳۷۳، ص ۱۱۶)

این گفته، به خوبی نشان می‌دهد که شعر کودک مرحله‌ی پیشین را رها کرده تا وارد مرحله‌ی دیگری شود.

پروین دولت‌آبادی نخستین بانوی ایرانی است که به گونه‌ای گسترده به سرودن شعر کودک پرداخته و نقشی مؤثر در تاریخچه‌ی شعر کودک یافته است. بسیاری از تصویرهای خیالی دولت‌آبادی ابتکاری‌اند و از عناصر طبیعی و محسوس زندگی ساخته شده‌اند، حضور گسترده‌ی واژه‌هایی چون: آینه، عطر، شکوفه، بلور، سوزن، هفت سین و ... که از پدیده‌های ملموس زندگی شاعرند، نشان دهنده‌ی پیوند صمیمی شاعر و زندگی او با شعر خویش است.

البته این سخنان هرگز بدان معنا نیست که در سروده‌های دولت‌آبادی تصویرهای کهنه کم دیده می‌شود. مقصود آن است که شعر دولت‌آبادی در سنجش با شعرهای یمینی شریف و باغچه‌بان از دیدگاه زبانی و هنری در جایگاهی بسیار والاتر ایستاده‌اند.

ترکیب‌هایی همچون: «سیمگون»، «قطره‌آسا» در شعرهای زیر و مانند آن‌ها در بسیاری دیگر از سروده‌های دولت‌آبادی صمیمیت آن‌ها را کاهش داده است:

شب‌ها چراغ مهتاب با نور سیمگونش می‌ریخت نقره‌ی ناب

(بر قایق ابرها، ص ۲۵)

قطره آسا پای تا سر مست داده از دست خود سورا پارا

(همان، ص ۲۳۴)

دولت‌آبادی علاقه‌ی زیاد به ترکیبات تشبیهی دارد. ترکیب‌هایی مانند موارد زیر: (شماره‌ی صفحه‌ها از کتاب «بر قایق ابرها» است)

فانوس ماه (ص ۲۰۰)، سکه‌ی ماه (ص ۲۱۴)، مروارید برف (ص ۲۴۳)، نقره‌ی برف (ص ۲۲)، آینه‌ی آب (ص ۸۱)، آتش خزان، ساز باد (ص ۸۷)، گل ستاره (ص ۲۱۹)، حریر برگ (ص ۱۸۶) و ...

از نظر فراوانی صورت‌های خیال در شعر دولت‌آبادی آرایه‌ی تشخیص پس از تشبیه قرار می‌گیرد. بسیاری از موجودات و پدیده‌های طبیعی در شعرهای دولت‌آبادی به سخن درآمده‌اند؛ از جمله: آتشگاه (ص ۵۳)، بادبادک (ص ۶۱)، نارون (ص ۷۷)، گنجشک (ص ۱۳۱)، ماه (ص ۲۲۲)، دیوارخانه (ص ۲۳۰)، قطار (ص ۲۳۳)، کلاغ (ص ۲۴۰) و ... و در بسیاری از سروده‌ها با آن‌ها گفت و گو شده است. همچون:

با اسب چوبی (ص ۲۶) با مرغ عشق (ص ۳۲۷) با رود (ص ۳۲۶) با گل نرگس (ص ۳۴۰)، با ماه (ص ۴۲)، با گل یاس (ص ۲۴) و ...

محمود کیانوش (متولد ۱۳۱۳ ش) از شاعران نوگرای شعر کودک است، آن چنان که برخی او را «نیمای شعر کودک» شمرده‌اند. کیانوش در تصویرسازی‌های شاعرانه‌ی خود، بیش از آن که بخواهد از سنت‌های شعری گذشته بهره‌بردار کند بر تجربه‌های زندگی خویش تکیه دارد و او در جایی آشکارا گفته است: پس از شصت سال که از عمرش گذشته، هنوز یک شعر کامل را آن گونه که نظامی سمرقندی توصیه کرده، از شاعران متقدم یا متأخر، پیش چشم نکرده و از این جهت سپاس‌گزار حافظه‌ی خود است.

(رجب‌زاده و ... ۱۳۷۴، ص ۶۵)

در شعر کیانوش نیز همانند شعر پروین دولت‌آبادی تشبیه برجسته‌ترین عنصر خیال است و برخی از این تشبیهات بسیار زیبا و تازه هستند: برای نمونه در دو سطر زیر کبوتری که در غروب آفتاب به پرواز درآمده است با زبانی ساده، وزنی کوتاه و بیانی کودکانه این گونه تصویر شده است:

در غروب آفتاب	مثلاً ماه می‌شوم
با ستاره‌های شب	اشتباه می‌شوم

(بچه‌های جهان- کبوتر یا ستاره)

همچنان که دیده می‌شود واژه‌های «غروب»، «آفتاب»، «ماه»، «ستاره» و «شب» در تناسب با یکدیگر، بر قدرت عاطفی تصویر افزوده‌اند و آن را برکشیده‌اند.

در دو بیت زیر نیز برگ ریزان پاییزی درخت در وزنی کوتاه، به زیبایی، تصویر شده است:

پی‌راهن او	شد تک‌تک
بر خاک افتاد	مانند سدا که

(طوطی سبز هندی- گلپوته)

در شعر «کشزار من سلام»، جویبار همچون انسانی گویا، با کشزار در گفت و گوست و از دیر آمدن خود عذر خواهی می‌کند:

خواب خوش مرا گرفته بود

توی کوه، ناگهان صدا زد آفتاب،

گفت: «زود باش!

کشزار تشنه است، وای!

گوش کن، صدای اوست:

آب، آب، آب».

(بچه‌های جهان- کشزار من سلام)

در سروده‌های کیانوش هم مانند شعرهای باغچه‌بان و یمینی شریف مطالب آموزشی دیده می‌شود اما زبان شعرهای کیانوش و تصویرهای خیالی او پرورده‌تر و صمیمی‌تر از اشعار پیشین است:

۱ روی شاخه	تنها نشسته
غمگین و خسته	با چشم بسته
۱ در هوا بود	می‌کرد پرواز
می‌خواند آواز	با شادی و ناز
آمد به سویش	با مهر خندید

بر شاخه رقصید	احوال پرسید
دیگر ۲ هستند	حالا ۱ و ۱
غم را شکستند	با هم نشستند

(بچه‌های جهان $2 = 1 + 1$)

صورت‌های گوناگون خیال در شعر کیانوش، در مقایسه با سروده‌های پیش از خود، به گونه‌ای چشمگیر افزایش یافته و هنری‌تر شده است. برای نمونه «حسامیزی» که در اشعار دیگران یا دیده نمی‌شود یا بسیار کم رنگ است، در شعر کیانوش حضوری چشمگیر دارد: حسامیزه‌هایی چون: زبانِ عطر، نگاه رنگ، صدای گرم، خنده‌ی روشن، نورِ عطر، گرمای رنگ، نغمه‌ی شیرین، دیدار شیرین، قصه‌ی سیاه، نغمه‌ی طلایی و ...

وابسته‌های ویژه‌ی عددی نیز در شعر کیانوش نسبت به شعر دیگران، ویژگی پیش گفته را دارد؛ نمونه: یک جهان حرف، صد آسمان خورشید، صد چشمه امید، صد آسمان مهر، یک آسمان شکوفه و ...

در سروده‌های کیانوش- هم کودکانه‌ها و هم اشعاری که برای نوجوانان سروده شده‌اند- مواردی دیده می‌شود که هماهنگ با زبان سروده‌های او نیستند و به همین دلیل از عاطفه‌ی بیت کاسته‌اند:

گل‌ی در باغچه دیدم که رویش	فروزان چون چراغ آرزو بود
چنان لبخنده‌ای می‌زد که گویی	بهار و آفتاب و آب از او بود

(آفتابِ خانه‌ی ما- گلِ خوش‌بوی و خار دل‌آزار)

در دو بیت بالا واژه‌های «چون»، «چنان» و «لبخنده» که متناسب با بافت زبانی این شعر نیستند به سادگی و صمیمیت آن ضربه زده‌اند و ترکیب خیالی «چراغ آرزو» نیز ترکیبی نیست که متناسب با مخاطب این شعر باشد. ترکیب «بی‌مر» در سروده‌ی زیر نیز همین ویژگی را دارد:

خواندم تو را خورشیدِ اما	با تو برابر نیست خورشید
زیرا که در ایشار نورش	بی‌حد و بی‌مر نیست خورشید

(آفتابِ خانه‌ی مادر و خورشید)

دوره‌ی دوم شعر کودک در مقایسه با دوره‌ی نخست از دو نظر شایسته‌ی توجه است: یکی افزایش میزان سروده‌ها و دیگری افزایش کیفیت زبانی و ادبی شعرها.

کیانوش افزون بر آفرینش تصویرهای تازه، می‌کوشد تا پدیده‌های پیرامون خود را از چشم کودکان ببیند. اما ساده‌سراییه‌ی کیانوش به ابتدال نمی‌گراید و گاهی برای تقویت قوه‌ی تخیل خوانندگان خردسال و نوجوان خود به تصویرهای انتزاعی نیز روی می‌آورد و تشبیهات فشرده‌ای چون: درخت شب، چمن‌زار افق، غنچه‌ی صبح، چاه مغرب و مانند آن‌ها از همین رهگذر ساخته شده‌اند.

عنصر غالب در صورت‌های خیال دوره‌ی دوم «طبیعت‌گرایی» است. در سروده‌های کیانوش و دولت‌آبادی پدیده‌های طبیعی مانند موارد زیر به فراوانی حضور دارند: باد، باران، برف، بهار، خزان، خورشید، آتش، آب، آفتاب، مهتاب، خاک، دریا، کوه، قاصدک، ابر، باغ، ستاره،

جویبار، رود، درخت، رنگین‌کمان، چشمه، آسمان و ... و جانورانی چون: کبوتر، پروانه، زنبور، خروس، گنجشک، کلاغ، مرغ عشق، قناری، بلبل، طوطی، خرگوش، عنکبوت، مور، موش، قورباغه، گریه، بره و و پدیده‌های جدید؛ چون: جغجغه، فریره، عروسک، بادبادک، تاب، قطار، لامپ و ...

دوره‌ی دوم شعر کودک و نوجوان دوره‌ی مهمی است زیرا در این دوره زمینه‌های کمال شعر فراهم شد و برای ظهور شاعران ارجمندی در دوره‌ی سوم شعر کودک و نوجوان بستری مناسب پدید آمد.

برای آن که بتوان سهم گونه‌های خیال را در شعر دوره‌ی دوم مشخص کرد، ۴۱۹ سروده از ۷ مجموعه شعر دولت‌آبادی و کیانوش بررسی شده است که نتیجه‌ی کوتاه آن در جدول زیر دیده می‌شود.

دو کتاب شعر از پروین دولت‌آبادی: «برقایق ابرها» و «گل‌گندم» و پنج کتاب شعر از کیانوش: «آفتاب‌خانه‌ی ما»، «بچه‌های جهان»، «طاق هفت رنگ»، «زبان چیزها»، «طوطی سبز هندی».

فراوانی صورت‌های خیال						تعداد سروده	نام شاعر
تشخیص	تشبیه	استعاره غیر تشخیص	کنایه	مجاز	حسن آمیزی		
۲۸۸	۳۴۹	۷۷	۱۲	۱۸	۱۵	۲۸۱	پروین دولت‌آبادی
۲۰۸	۲۴۳	۵۷	۳۰	۱۴	۲۹	۱۳۸	محمود کیانوش
۴۹۶	۵۹۲	۱۳۴	۴۲	۳۲	۴۴	۴۱۹	جمع

۳،۲. دوره‌ی سوم (دوره‌ی کمال)

پس از تشکیل نهادهایی چون «شورای کتاب کودک» و «کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان» در دهه‌ی چهل^۱ و بویژه از دهه‌ی پنجاه به بعد، در ایران دوره‌ای تازه در شعر کودک و نوجوان آغاز شد. اگر دوره‌ی نخست را دوره‌ی تشکیل شعر کودک و نوجوان بشماریم که در آن گام‌های اولیه برای ایجاد ادبیاتی مستقل برداشته شد و دوره‌ی دوم را دوره‌ی تکوین شعر بدانیم که در آن به صور شایسته‌ی خیال همراه با زبان پرورده و متناسب با مخاطب توجه شد. دوره‌ی سوم را باید دوره‌ی کمال شعر کودک بنامیم. دوره‌ای که در آن چندین شاعر حرفه‌ای با زبان ساده و تصویرهای متناسب، مفاهیم ارزشمندی را به شعر درآوردند و در آثار فراوان خود منتشر کردند؛ کسانی چون: مصطفی رحمان‌دوست، جعفر ابراهیمی، شکوه قاسم‌نیا، اسدالله شعبانی، قیصر امین‌پور، بیوک ملکی، ناصر کشاورز، محمد کاظم مزینانی، افسانه شعبان‌نژاد و دیگران.

^۲ شورای کتاب کودک در سال ۱۳۴۱ و کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان در سال ۱۳۴۵ بنیاد نهاده شدند.

در این دوره هم تعداد شاعران ناگهان رو به افزایش نهادند و هم بر تنوع شیوه‌های شاعرانگی افزوده شد. شاعران این دوره نیز بیش از پیش، دلبستگی پیوسته‌ای به ساختن تصویرهای دیداری و محسوس دارند.

فراوانی آثار این شاعران به گونه‌ای است که شایسته است، سروده‌های هر کدام از آنان را در پژوهشی مستقل واکاوی کرد. اما در این مجال اندک ناگزیر باید به ویژگی‌های کلی این دوره پرداخت و بررسی آثار تک‌تک شاعران یادشده را به مجالی دیگر واگذاشت.

رحمان دوست را می‌توان آغازگر دوره‌ی سوم شعر کودک به شمار آورد. زیرا او پس از کیانوش و دولت‌آبادی، نخستین سراینده‌ی نام آور شعر کودک و نوجوان ایران است. رحمان دوست به گفته‌ی خودش، سرودن را برای بچه‌ها از سال ۱۳۵۱ آغاز کرده و در سال ۱۳۵۶ متوجه شده که کسی به نام «محمود کیانوش» نیز پیش از او برای این گروه سنی شعر سروده است؛ پس از آن، از طریق مجله‌های پیک، با شعرهای کیانوش آشنا شده و این شعرها درهای تازه‌ای را به روی او گشوده است.[‡]

در این دوره شاعران دو گرایش عمده در تصویرهای خیالی دارند؛ بیشتر آنان شاعرانی تشخیص‌گرا هستند؛ کسانی چون: رحمان‌دوست، شعبانی، قاسم نیا، ملکی و کشاورز و برخی از آنان به تشبیه بیش از تشخیص علاقه نشان داده‌اند؛ کسانی چون: جعفر ابراهیمی و محمدکازم مزینانی.

عنصر قالب برای تصویرسازی در این دوره، طبیعت محسوس است و گرایش به مفاهیم انتزاعی و نیز عناصر اسطوره‌ای و موجودات وهمی نسبت به دوره‌ی دوم کمتر شده است و این خود نشان می‌دهد که گرایش شاعران دوره‌ی سوم به پدیده‌های طبیعی، محسوس و دست‌یافتنی بیشتر از شاعران گذشته است.

شاعران دوره‌ی سوم، پس از تشخیص و تشبیه به تصویرهای استعاری (بجز تشخیص) علاقه‌ی بیشتری نشان داده‌اند و در حوزه تصویرهای استعاری شاعرانی چون کشاورز، مزینانی، ملکی، شعبانی، قاسم نیا و ابراهیمی به استعاره‌ی مکنیه و کسانی چون: رحمان‌دوست، امین‌پور و شعبان نژاد به نوع مصرحه‌ی استعاره گرایش بیشتر دارند.

همچنین محور عمودی تصویرها در دوره‌ی سوم استوارتر و سروده‌های این دوره از دیدگاه ساختاری منسجم‌ترند.

برای آن که بتوان سهم گونه‌های خیال را در شعر دوره‌ی سوم مشخص کرد ۵۴۲ سروده از ۴۹ مجموعه شعر مربوط به ۹ شاعر از دوره‌ی سوم بررسی شده است که نتیجه‌ی کوتاه آن در جدول پس از آن، زیر دیده می‌شود.

از جعفر ابراهیمی ۸۱ شعر در شش مجموعه: پروانه در باران، قالی رنگین‌کمان، آواز پوپک، آب مثل سلام، باغ سبب، خورشیدی این‌جا خورشیدی آن‌جا

از قیصر امین‌پور ۳۶ شعر در سه مجموعه: به قول پرستو، مثل چشمه مثل رود، ظهر روز دهم

از مصطفی رحمان‌دوست ۸۳ شعر در شش مجموعه: کوچه‌های آبی، پشت این پنجره، زیباتر از بهار، بهار این‌جاست، فصل بهار، بابا آمد نان آورد

از افسانه شعبان‌نژاد ۶۸ شعر در شش مجموعه: پروانه‌ها و ویرانه‌ها، چتری از گلبرگ‌ها، ابر اومد باد اومد، زنبور و سیب قرمز، بابا و باران، کی بود؟ چي بود؟

از اسداله شعبانی ۶۵ شعر در شش مجموعه: گل آفتاب‌گردان، زمین کوچک من، جشن جوانه‌ها،

[‡] سروش نوجوان، بهمن ۱۳۷۱، ص ۳۵

شیشه‌های آسمان، آخرین پرنده‌ی آزاد، علی کوچولو کلاغ شد
 از شکوه قاسم‌نیا ۵۶ شعر در شش مجموعه: بوی گل نارنج، کلاغه به خنده افتاد، خاله ریزه و صندوق جادویی، به خاطر خروسه، خاله ریزه و گنج بزرگ، خاله سوسکه و آقا موشه
 از ناصر کشاورز ۵۷ شعر در شش مجموعه: چکه‌ای آواز تکه‌ای مهتاب، آدم و پروانه، پاییز خانم، مرا يك دایناسور درسته قورت داده، باغ رنگارنگ آواز قشنگ، سیب جان سلام
 از محمدکاظم مزینانی ۴۲ شعر در شش مجموعه: شعرهای ناتمام، کلاغ‌های کاغذی، تنها انار خندید، خدای جیر جیرک‌ها، حسنگ و چراغ جادو، حسنگ کجایی
 از بیوک ملکی ۵۲ شعر در چهار مجموعه: از هوای صبح، کوچی در بچه‌ها، بربال رنگین کمان، در پیاده‌رو
 به طور کلی در شعرهای بررسی شده، هر چه مخاطب کم سن و سال‌تر می‌شود، فضای شعر جان‌دارانگارانگتر و تشخیص محسوس‌تر می‌شود. این ویژگی در آثار شاعران تشبیه‌گرا نیز دیده می‌شود:

فراوانی صورت‌های خیال						تعداد سروده	نام شاعر
تشخیص	تشبیه	استعاره غیر تشخیص	کنایه	مجاز	حس آمیزی		
۱۴۱	۱۵۵	۴۳	۵	۱۱	۲۶	۸۱	جعفر ابراهیمی
۸۴	۸۲	۵۲	۱۵	۱۰	۱۰	۳۶	قیصر امین‌پور
۹۲	۸۷	۳۱	۱۰	۵	۱۳	۸۳	مصطفی رحمان دوست
۹۵	۶۰	۲۱	۵	۱۱	۱	۶۸	افسانه شعبان نژاد
۱۲۴	۸۹	۴۲	۶	۷	۳	۶۵	اسدالله شعبانی
۶۳	۴۶	۱۱	۱۸	-	۱	۵۶	شکوه قاسم نیا
۶۵	۵۵	۱۸	۳	۴	۴	۵۷	ناصر کشاورز
۷۹	۷۶	۲۸	۱۳	۶	۱۲	۴۴	محمدکاظم مزینانی
۸۸	۶۷	۴۳	۳	۳	۷	۵۲	بیوک ملکی
۸۳۱	۷۱۷	۲۸۹	۷۸	۵۷	۷۷	۵۴۲	جمع

در سروده‌های دوره‌ی سوم، افزون بر تصویرهای تازه‌ای که در پیوند با مفاهیم گوناگون ساخته شده برای مفاهیم تازه‌ی اجتماعی که در فضای انقلاب، جنگ و جمهوری اسلامی مورد توجه بوده‌اند، تصویرهای فراوان آفریده شده است:

چون عمر شهیدان است
 در مرگ تو پنهان است

عمر تو گل خوش‌بو
 صد زنگی تازه

رحمان دوست: «پشت این پنجره‌ها»، (عمر گل کوتاه است)

غنچه‌های کوه روییده	مثلاً غنچه بود آن روز
بدر درخت خشکیده	در هوای بهمن ماه
آب چشم‌های شیرین	مثلاً آب بود آن روز
مرد تشنه‌های غمگین	چشم‌های که می‌بیند
چون بهار بود آن روز	گرچه در زمستان بود
لاله‌زار بود آن روز	سرزمین ما ایران

رحمان دوست: «بابا آمد نان آورد»، (روز خوب پیروزی)

بوی جوانی دارد	گلدسته‌های مسجد
گل آتش‌پایانه دارد	گویی درون آن‌ها

رحمان دوست: «کوچه‌های آبی»، (اولین افطار)

سیراب شد از آشکم	باغ سبزه ساجده
از سینه‌ی من کم کم	گل‌های دعا رویید

قاسم نیا: «بوی گل نارنج»، (گل‌های دعا)

روی چه رهی غمناک ...	انقلاب لبخندی است
در نگماه ماهی‌ها	انقلاب چون آب است
در دل سوسن‌های	انقلاب خورشیدی است
باغ پرگل و زیبا	انقلاب چون باغ است
باغ انقلاب ما	باغ سبزه آزادی

شعبانی: «شیشه‌های آسمان»، (انقلاب)

مثلاً یسک جانم‌از	غنچه‌های باز باز
مثلاً بوی اذان	شند نسیمی وزان
زیور چادر نماز	سروها در نماز
مثلاً آدم شند	بی‌دها خم شند

مزینانی: «صدای جیرجیرک‌ها»، (غنچه‌ها، جانماز)

برای آن‌که سیر کمالی شعر کودک آشکارتر شود چند سروده از شاعران سه دوره‌ی یاد شده را که با موضوع زمان و فصل‌های سال سروده شده، بازمی‌نگریم همان‌گونه که دیده می‌شود سروده‌ی باغچه‌بان، نظمی ساده و معمولی است که به گونه‌ای، تکرار همان تصویرهای شاعران گذشته است و رویداد تازه‌ای در خیال شاعرانه‌ی او دیده نمی‌شود. اما در سروده‌ی کیانوش که مربوط به دوره‌ی دوم است، نگاهی تازه به پدیده‌ی همیشگی دیده می‌شود و هم‌هی عناصر طبیعی در گفت و شنود با همند در شعر شعبان نژاد (از سروده‌های دوره‌ی سوم) برف زمستانی با نگاهی کودکانه، زبانی ساده و تصویری تازه، به نظم کشیده شده است. در شعر کشاورز نیز که از سروده‌های دوره‌ی سوم

است پیوند پرتقال و نارنج در اسفندماه با تصویری زیبا، زبانی شایسته و خیالی کودکانه به تصویر کشیده شده است.

سید نوروز خوش است	سردی دی بشکست
مرغ بر شاخه نشست	گل سرفراز شده
سبز شد دشت و دمن	بلبل آمد به چمن
باز کرد غنچه دهن	خنده آغاز شده
بچه ام چشم گشود	به رخم خنده نمود
این که خود خنده نبود	گل من باز شده

باغچهبان: «من هم در دنیا آرزو دارم»، (عید نوروز)

باد پاییز به باغ/ آمد و داد کشید: «های! هو! گنج کو؟ گنج کجاست؟! های! پنهان نکنید! زیر پاهای شماست». هر درختی که شنید/ تنش از وحشت باد/ لرز گرفت/ زود از بیم هلاک/ دستها رفت هوا/ سکهها ریخت به خاک

کیانوش: «طاق هفت رنگ»، (گنج کجاست)

ننه سه سرما آن روز	کیسه‌های داشت به دست
خسته از راه رسید	روی یک ابر نشست
ناگهان کیسه‌های او	پاره شد توی هوا
پر شد از پنجه‌های برف	همه چیز و همه جا
بچه‌ها خندیدند	کوچه‌ها زیبا شدند
باز آمد برف‌های	همه جا پیدا شدند

شعبان نژاد: «چتری از گلبرگ‌ها» (ننه سرما)

امین پور در شعر «به قول پرستو»، گفت و گوی پدیده‌های طبیعی را در پیوند با آمدن بهار این گونه به تصویر کشیده است:

چنین گفت در گوش گل غنچه ای	نسیمی مرا غلغلک می‌دهد
زمین زیر پایم نفس می‌کشد	هوا بوی باد خنک می‌دهد

امین پور: «به قول پرستو»، (به قول پرستو)

من عروسی کرده‌ام	گرچه همه سال
خانم نارنج شد	همسرم از پارسال
توی باغ دیگری	خانم من خانه داشت
دست او را باغبان	توی دست من گذاشت
چشمن عقد ما دوتا	سبز بود و باشکوه

داشتت مي آمد بهار	نم نمك از پشتت كوه
راستي تاريخ عقد	نيمه ي اسفند بود
چون درست آن روزها	موقع بيوندد بود

کشاورز: «پیوند» (سیبجان سلام)

منابع:

الف: پژوهش‌ها:

رجب‌زاده، شهرام و وحید نیکخواه، توازن فن و هنر در شعر کودک و نوجوان، پژوهشنامه، ش یک. طاهباز، سیروس، قدیمی‌ترین شعر برای کودکان، کتاب جمعه، شماره‌ی ۲۳، دی ۱۳۵۸. کیانوش، محمود، شعر کودک راهی که نام داشت، اما نشان نداشت، رویش غنچه، ۱۳۷۳. محمدی، محمد و زهرا قانینی، تاریخ ادبیات کودکان ایران، ج ۴، شرکت نشر چیستا و مؤسسه‌ی پژوهشی تاریخ ادبیات کودکان، ۱۳۸۰.

ب: کتاب‌های شعر:

- ابراهیمی، جعفر، شش کتاب شعر: «پروانه‌در باران»، «قالی رنگین‌کمان»، «آواز پوپک»، «آب مثل سلام»، «باغ سیب»، «خورشیدی این‌جا خورشیدی آن‌جا».
- امین‌پور، قیصر، سه کتاب شعر: «به قول پرستو»، «مثل چشمه مثل رود»، «ظهر روز دهم».
- باغچه‌بان، جبار، چهار کتاب شعر: «شب به سر رسید»، «کبوتر من کبوتر من»، «جوجه‌ی من»، «من هم در دنیا آرزو دارم».
- دولت‌آبادی، پروین: دو کتاب شعر: «برقایق ابرها» و «گل گندم»
- کیانوش، محمود، پنج کتاب شعر: «آفتاب‌خانه‌ی ما»، «بچه‌های جهان»، «طاق هفت رنگ»، «زبان چیزها»، «طوطی سبز هندی».
- رحمان‌دوست، مصطفی، شش کتاب شعر: «کوچه‌های آبی»، «پشت این پنجره»، «زیباتر از بهار»، «بهار این‌جاست»، «فصل بهار، بابا آمد نان آورد».
- شعبان‌نژاد، افسانه، شش کتاب شعر: «پروانه‌ها و ویرانه‌ها»، «چتری از گلبرگ‌ها»، «ابر اومد باد اومد»، «زنیور و سیب قرمز»، «بابا و باران»، «کی بود؟ چي بود؟».
- شعبانی، اسدالله، شش کتاب شعر: «گل آفتاب‌گردان»، «زمین کوچک من»، «جشن جوانه‌ها»، «شیشه‌های آسمان»، «آخرین پرنده‌ی آزاد»، «علی کوچولو کلاغ شد».
- قاسم‌نیا، شکوه، شش کتاب شعر: «بوی گل نارنج»، «کلاغه به خنده افتاد»، «خاله ریزه و صندوق جادویی»، «به خاطر خروسه»، «خاله ریزه و گنج بزرگ»، «خاله سوسکه و آقا موشه».
- کشاورز، ناصر، شش کتاب شعر: «چکه‌ای آواز تکه‌ای مهتاب»، «آدم و پروانه»، «پاییز خانم»، «مرا یک دایناسور درسته قورت داده»، «باغ رنگارنگ آواز قشنگ»، «سیب جان سلام».

- مزینانی، محمدکاظم، شش کتاب شعر: «شعرهای ناتمام»، «کلاغ‌های کاغذی»، «تنها انار خندید»، «خدای جیرجیرک‌ها»، «حسنک و چراغ جادو»، «حسنک کجایی».
- ملکی، بیوک، چهار کتاب شعر: «از هوای صبح»، «کوچه‌ی دریچه‌ها»، «بربال رنگین کمان»، «در پیاده‌رو».
- پیمینی شریف، عباس، چهار کتاب شعر: «آواز فرشتگان»، «آوای نوگلان»، «قصه‌های شیرین»، «فري به آسمان مي‌رود».